

արեւելեան Սուրբ Հայրերու և հին աւանդութիւններու հանդէպ:

Իբրեւ մարդ, Մաքս իշխանը, աղետալան նկարագրի մը հետ՝ իր մէջ կը միացնէր խանդակաթ սիրտ մը թշուառներու հանդէպ, ձեռքը միշտ բաց անոնց օգնելու: Վէթթինեան արքայական Տան պատկանելով հանդերձ, ըլլալով որդի և եղբայր Թագաւորի, քրիստոնէական առաքինու-

թիւններու, մեռուցումի ու ճնշումի ճամբէն քալեց, անհոգ նոյնիսկ իր արտաքինին, խոնարհութեան ուղիով հեռեւելու համար Քրիստոսի ճշմարիտ վարդապետութեան: Իր միամիտ ու պարզ կենցաղով, ու համեստ իր նկարագրով, եղաւ գիտութեան նուիրուած հոգի մը, համակրանք ու հիացում ստեղծելով միշտ իր անձին շուրջ:

Հ. Մ. Ճ.

NOTES SUR QUELQUES OUVRAGES ARMENIENS DE PROVENANCE DOMINICAINE

I.

Ե ԵՐԹՆ ԽՈՐՀՐԴՈՅ ԳԻՐՔ on connaît deux livres de S. Thomas d'Aquin qui ont été traduits en arménien, l'un et l'autre dans la première moitié du 14e siècle et qui sont désignés l'un et l'autre sous le nom d'« Եթն խորհրդոց գիրք ».

Cela devait prêter à confusion et, en effet, on a souvent confondu ces deux livres.

Le premier « Եթն խորհրդոց գիրք » a été traduit en 1321 (1323 ?) par Յովհաննէս Եղնկացի, dit aussi Ծործորեցի, surnommé Պուզ, a Ծործոր. C'est une traduction assez libre d'un abrégé du commentaire de S. Thomas d'Aquin sur le quatrième livre des Sentences de

Pierre Lombard. Dans la tradition postérieure, cette traduction a été attribué à Յոհանն Գննեցի, fondateur de la congrégation des Uniteurs⁽¹⁾.

Le second « Եթն խորհրդոց գիրք » est la traduction du second tome de la Troisième Partie de la Somme Théologique de S. Thomas. Ce livre a été traduit en arménien par les deux dominicains Յակոբոս Թարգման et Պետրոս Արագոնացի au couvent de Գոնայ en 1347. Pour éviter toute confusion, on fera mieux de l'appeler de son plein titre: Գիրք Եթն խորհրդոց, որ է երկրորդ հատոր երրորդ մասին Հաւաքման երանելւոյն Թովմային Աքուինացւոյն, titre ancien qui est attesté entre autres dans le manuscrit « Arm. Borg. 45 » de la Bibliothèque Vaticane⁽²⁾.

siècle; voir M. A. van den Oudenrijn dans la *Neue Zeitschrift für Missionswissenschaft* 1947 (III), p. 25-38.

2. Voir *Divus Thomas* (Fribourg) 1930 (VIII), p. 249, 276-277.

Dans le *յիշատակարան* du premier « Եթն խորհրդոց գիրք » on parle d'un certain Barthélemy qui, d'une manière ou d'une autre, a collaboré à la traduction, peut-être en fournissant l'original latin. Mais déjà dans le ms. 248 de S. Lazare, qui date de l'année 1327, on a fait de ce Barthélemy un « évêque latin » et il est devenu le principal auteur de la traduction; celle-ci aurait été l'œuvre « սրբոյ ումեմն եպիսկոպոսի, Տէր Բարդուղիմէոսի, որ է ազգաւ լատին, և քաջ միջնորդութեամբ լուսամիտ վարդապետին Յովհաննու ծործորոյ⁽³⁾ ». Autrefois nous avions supposé que ce Barthélemy n'était autre que l'évêque dominicain de Մարաղա, celui qu'on a pris l'habitude de désigner sous les noms de « Bartholomæus de Bonomia » ou Bartholomæus Parvus » et qui, en réalité s'appelait Bartholomæus de Podio⁽⁴⁾. Plus tard, le R. P. Loenertz a supposé qu'il pourrait s'agir plutôt d'un autre dominicain contemporain, Barthélemy degli Abagliati, évêque de Tabriz⁽⁵⁾. Nous croyons maintenant que ni l'une ni l'autre de ces suppositions n'est suffisamment justifiée. Car l'identification du Barthélemy qui a prêté

son concours à la traduction du « Եթն խորհրդոց գիրք » par Յովհաննէս Պուզ avec un évêque latin de ce nom, ne se trouve pas encore dans la rédaction primitive du *յիշատակարան* que nous donnons ici d'après le manuscrit 360 = G. G. 505 = *Կարենեանց* 439 de la bibliothèque du katholikosat d'Echmiadzine⁽⁶⁾.

TM = copie de Mgr. Têr-Movsêsean

Y = édition de Mgr. Yovsêpean

Z = éd. du P. Zarphanalean

Փառք զաստուածային⁽⁷⁾ և զերկնաւոր իմացուածդ ամենասուրբ Հոգւոյն⁽⁸⁾, զոր ընդ աղօտ ցանկացան տեսանել հրեշտակք, զոր շնորհաց Աստուած եկեղեցւոյն⁽⁹⁾ Հոռմայ⁽¹⁰⁾, շինեալ ի վերայ վիմին Պետրոսի զխորհուրդս⁽¹¹⁾ սրբոյ⁽¹²⁾ եկեղեցւոյ, զմկրատութեան⁽¹³⁾ ասեմ զկնքոյն⁽¹⁴⁾ և զսուրբ⁽¹⁵⁾ պատարագին⁽¹⁶⁾ գիտութիւն, զոր յարմարեալ տրամաբանական արուեստիւ և ապացուցական մակացութեամբ համառօտ բանիւ և հզօր զօրութեամբ⁽¹⁷⁾ իմաստուն ումեմն վարդապետի Ֆրա Թովմայ⁽¹⁸⁾ կոչեցեալ⁽¹⁹⁾ ի կարգէ բրաջուրացն⁽²⁰⁾ առաքինութեամբն⁽²¹⁾ կատարեալ և ի ծայրս իմաստասիրութեան⁽²²⁾ ելեալ, լատին բարբառով, յորում⁽²³⁾ տենւացաւ հոգով⁽²⁴⁾ նուաստ ոգիս և յոյժ կա-

3. Բ. Սարգիսեան, Մայր Գուցակ II, 698.

4. R. Loenertz, *La Société de Frères Pérégrinants*, I, Rome 1937, p. 162.

5. o. c., p. 155-156.

6. Nous devons ce texte à l'obligeante courtoisie de feu Mgr. l'archevêque Միսրոպ Տէր Մովսէսեան, qui nous l'a transmis d'Echmiadzine en 1937. Voir maintenant aussi Գ. Յովսէփեան, « Խաղրակեանք կամ Պոռնիանը Հայոց պատմութեան մէջ », I, 3, New York 1943, 174-175 et II, 236. Une rédaction postérieure de ce colophon a été éditée en partie par le P. Գարեգին Զարգանաւեան dans sa « Մասնադարան հայկական Թարգմանութեանց նախնեաց », Venise 1889, p. 274-275.

7. TM: աստուածայն, Y: (զ)Աստուածային:

8. Z: հոգւոյն:

9. Z: — տոյն:

10. Y: Հոռմա, Z: Հոռմայ:

11. Z: զխորհուրդ:

12. Y: սուրբ:

13. TM: զմկրատութիւն, Y: — եանն:

14. Y: կնքոյ, TM: ինքս (sic):

15. Z: զսուրբ:

16. Z add: և զպատարագին:

17. Z om: համառօտ... զօրութեամբ:

18. Z: Թովմա, Y: Թովմայ:

19. Z: կոչեցեալ:

20. TMY: — բայ:

21. Z: — եամբ:

22. TM: իմաստասիրութեան:

23. ZY: որում:

24. ZY: հոգւով:

բաւա (25) բանի, Գոհաննէս (26) Եղնկեցի (27) և (28) այժմ կոչիմ Ծործորեցի: Եւ մեծաւ թախանձանօք թարգմանեցի զսա ի հայ բարբառ, հրամանաւ պապին (29) Հռոմայ (30) և (31) ձեռնառութեամբ արհեստակցութիւն (32) Զաքարիայի (33) առաքելոյն թաւ դէտի վերադիտողի և միջնորդութեամբ (34) տէր Բարդուղիմէոսի (35), հեղաճողի քահանայի (36) և (37) յոյժ գիտնականի և աւանդեցի (38) զնա (39) եկեղեցեացդ (40) Հայաստանի, ընծայ անդին և գանձ պատուական (41), աշխատեալ իմովս տկարութեամբ և յղկեալ ըստ կարի զբառս և զբանս (42): Արդ որք աւագիք (43) ի սմանէ, եթէ գտանէք ի սմա (44) տխորժ կերակուր և համ իմաստից յառողջութիւն մասց ձերոց և ի պարբումն հոգեոց իմաստից (45) և ի նիւթ գիտութեան խորհրդոյ (46) սուրբ եկեղեցոյ Տեառն իմոյ և Աստուծոյ (47) Յիսուսի Քրիստոսի, եղեցի գոհութիւն և շնորհք և փառք և պատիւ և պարծանք կաթողիկէ եկեղեցւոյն Հռոմայ: Եւ թէ ոչ գացի ի սմայ (48)

ըստ կատարեալ իմաստիցդ ձերոց կատարեալ և առողջարար կերակուր, մերում տկարութեանս լիցի պակասութիւն, զի ոչ կարացաք յանդերձան (49) ծովէս քարշել կաթիլս ջրոյ գործիական իմացմամբս մերով արբումն պաքեալ անձանց և փարթամութիւն կատարեալ գիտնոց: միայն աղաչեմ ի բարանաց զմեզ աղատել զի ցանկութիւն ողջախոհ և մօրի առանց թեւոց թռչիլ (50) տայ և առանց զօրութեանց նախատակիլ (51) Վասն որոյ աղաչեմ զաստուածատէր պատահողսդ (52) յիշատակել ի Տէր՝ բարի կամօք զյառաջատեցեալ օժընդական (53) հանդերձ ծնողօք մերօք և երախտաւորօք, զի և ձեզ լիցի մասն յիշատակի ընդ յիշատակեալն յաւիտեանս արգարոցն: և որք (54) օրինակէք զսա, զբեռնիք և զայս սակաւ գիր յիշատակի աշխատեալոցն ի սմա, զի և դուք զբեռնիք ի գիրն կենդանի, ի դպրութիւն (55) վերին կենացն՝ շնորհօք Քրիստոսի, որ է աւրհանալ (56) յաւիտեանս: Գրեցաւ գիրս այս խորհրդոյ (57) ի թիւ Տեառն մերոյ

Յիսուսի Քրիստոսի Ռ. ԳՃ. Ի. Ե. (58) յամենայն (59) ի հոկտեմբեր (60) Ը., Բ. ամառ յառաջ թարգմանեալ և ի թիւ Հայոց Զ. Հ. (61) թարգմանեալ և գրեալ ի դուռն Ծործորու ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս (62), որոյ ողորմութեամբ (63) և շնորհօք եղեւ (64) կատարումն սորին (65): Յիշելոյ և Աստուած ողորմոյ արժանի առնէք զյոքնեալսն սրբազան և զհեղաճողի (66) վարդապետն Սարգիս (67), ընդ սմին և զճնոցն իւր և զամենայն արեան մերձաւորսն, որ եռափաթ սրտիւ ետ գրել զգիրքս իմաստասիրաց և սա խոկայ և բաղձայ ի տուէ և ի գիշերի արհեստից և մակացութեան և իմաստասիրաց (68) արանց: Ընդ նոսին և զեղիկի և զսառապեալ հոգի թորոս (69), որ զգիրս գրեցի և զճնաղան իմ և զհաւաքալս եղբարսն իմ յիշելոյ արժանի աւարէք, ով սուրբ ընթերցողք (70) յ[ար]տասուածոր և ի մաքրափայլ աղաւթս (71) ձեր առաջի զենելոյն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Աղաչեմ և խաչորութեանս անմեղադիր լեւուք: Գրեցաւ գիրս ի վանս Գլաձոր, մօտ ի մեծ վարժապետն (72) Խասի, ընդ հովանեաւ սուրբ ուխտիս Ստեփանոսի (73):

Le nom « Եօթն խորհրդ. գիրք » fait penser à une exposition de la doctrine sur tous les sept sacrements de l'Eglise. Cependant, dans les exemplaires que nous avons pu avoir entre les mains, on ne trouve que des expositions par-

tielles. Ainsi le manuscrit 20 de l'église de Nicosie (Ile de Chypre), dont nous avons publié une description dans le *Հանդէս Ամսօրեայ* de 1938 (LII), 219-230, contient, fol. 64a-109b, le traité sur le baptême, sur le Sacrement de l'Autel et sur les sacrements de l'ancienne loi. Le manuscrit 547 de S. Lazare contient, p. 1-218, le traité sur les sacrements en général et ceux de l'ancienne loi, puis le traité du baptême et celui du Sacrement de l'Autel. Le manuscrit 1520 de la même bibliothèque contient, p. 2 et suivantes le traité sur le mariage, p. 59 et suivantes celui sur les sacrements en général et ceux de l'ancienne loi, p. 130 et suivantes le traité sur le baptême (ce dernier incomplet à la fin). Aussi le colophon du livre ne dit pas explicitement que la doctrine de tous les sacrements y est traitée. Il ne fait mention que du baptême, de la confirmation, du Sacrement de l'Autel, et - selon la recension éditée par le P. Zarbhanalean - du mariage. On se figure facilement que le traité spécial de la confirmation a pu disparaître de bonne heure des manuscrits, étant donné que dans l'église arménienne ce sacrement est souvent considéré comme un annexe du baptême.

Prof MARC-ANTOINE
van den Oudenrijn O. P.
de l'Université de Fribourg (Suisse)

25. ZY: կարօտս.
26. Z: Գոհաննէս.
27. Z: Եղնկացի.
28. Z: որ.
29. Z: վեհապետին.
30. Z: Հռոմայ.
31. Z om.
32. Z: արհեստակցութիւն տխորժ.
33. Z add: սուրբ.
34. illisible dans le ms. d'Echmiadzine.
35. Z: Բարդուղիմէոսի, Y: Բարդուղիմէոսի, TM: Բարդուղիմէոս.
36. Z: Լատին եպիսկոպոսի, Y: քահանայ(ի).
37. Z om.
38. TM: սուրբ.
39. ZY: զսա.
40. Z: եկեղեցւոյ.
41. A comparer les expressions du même Գոհաննէս Եղնկացիի dans d'autres colophons édités par le P. Léonce Աւիշան... Եւ այսպէս զմերս զիտաւորութիւն աւարտեալ՝ մօր մեր եկեղեցւոյ սրբոյ ընծայեցաք... (Հայաստանում II, 511a)... աղաչեմ... այս փոքրատեսիլ և ճիշդն նուիրաց ընծայի որ ի սուրբ

- եկեղեցի... (ibidem, 513a).
42. Le P. Zarbhanalean omet ce qui suit jusqu'à թարգմանեալ և ի թիւ Հայոց E. H. եւն.
43. Y: օգտիր.
44. Y: սմանէ.
45. TM om: յառողջութիւն... իմաստից.
46. TM om: խորհրդոյ (lire: խորհրդոց?).
47. TM om. և Աստուծոյ.
48. Y: սմա.
49. TMY: յանդերձան.
50. TM: թռչիլ.
51. Y: նախատակել.
52. TM: զոյ—.
53. Cette orthographe était usitée en Arménie Orientale au 14e siècle. TM: օժանդական, Y: օժընդական (sic).
54. Y: որ.
55. TM: դպրութեան.
56. TM: օրհնեալ.
57. Cette lecture est confirmée par la reproduction photographique d'une partie de ce colophon, donnée par Գոհաննէս « Խաղբակեանք » II, 250. Lire: խորհրդոց?

58. = 1325.
59. TM: յամենայն.
60. TM: հոկտեմբեր.
61. 770=1321. Sur le désaccord des dates, voir Գոհաննէս. o. c.
62. TMZ: — ճիշն.
63. Z: — եւմբն.
64. Z add: աւարտումն և:
65. Z add: յամի կենարարին Ռ. ԳՃ. Ի. Ե. et termine le colophon avec ces mots.
66. Y: հեղաճողի.
67. Sur ce Sargis voir Աւիշան, « Սխական » 133b et Գոհաննէս, « Խաղբակեանք » II, 232.

68. TM om. և սա... իմաստասիրաց.
69. Sur le scribe թորոս, voir Գոհաննէս, o. c., 235. Le manuscrit 1520 de S. Lazare, page 129, porte cette note en notragir: Ո'վ սուրբ ընթերցողք, զբաղմամբ թորոս գրիչս յիշելոյ ի Քրիստոս արժանի արարէք, աղաչեմ.
70. TM: — ողբ.
71. TM: աղօթս.
72. TM: վարդապետն.
73. TM: — ոսին.